НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

Оксана Бас-Кононенко

«*ЗАГОВОРИ*, ЩОБ Я ТЕБЕ *ПОБАЧИВ*!»

Кожна мова є своєрідною, неповторною, що виявляється в лексичному і фразеологічному складі, граматичній будові, однак особливо це помітно в її фонетичній, тобто звуковій, організації. Усна мова є надзвичайно важливою у різних життєвих обставинах: у професійній діяльності, спілкуванні з колегами, друзями, рідними. Вона допомагає налагодити контакт із незнайомцем або, навпаки, відлякати, відігнати небажаного співрозмовника.

Са́ме мовлення (а не зовнішність, одяг чи прикраси) дає можливість скласти про людину цілісне й остаточне враження. За тим, як людина говорить, як вимовляє слова, можемо сказати, з якої місцевості вона родом, зробити висновки про рівень володіння мовою, про освіченість чи неосвіченість, зрештою — про дбайливе ставлення до мови чи, що дуже прикро, про повну до неї байдужість. Недарма, надаючи особливої ваги живому спілкуванню, Сократ колись сказав: «*Заговори*, щоб я тебе *побачив*».

У сучасному суспільстві з його пришвидшеними темпами буття увагу до культури усної мови, на жаль, дуже послаблено. З різних радіо- і телеканалів чуємо швидкісні інформаційні повідомлення, прочитувані часто не професійними дикторами, а досить далекими від цього фаху мовцями. Відповідно сприй-

няття такого тексту на слух виявляється непростим, а часом і неможливим.

З другого боку, публічні персони, державні службовці та ін. подеколи вважають, що дотримання *орфоепічних* норм української літературної мови не є обов'язковим, відповідно часто й порушують їх. Нерідко у повсякденному спілкуванні таких мовців переважає російська мова, тому не дивно, що в українському мовленні вони роблять помилки, характерні для російської вимови, пор.: у слові ***уча****сть* вживають [ч'а], ***чо****му* — [ч'о], ***що*** — [ш:'о], *без****п****ека* — [сп], *кни****жк****а* — [шк], *оди****на́****дцять* — [и́на], *укра****ї****нський* — [а́йі], *к****оли****шній* — [али] тощо.

От і виникає запитання: на що ж чи на кого орієнтуватися людині, яка хоче бути грамотною, охайною не лише на письмі, а й у власній вимові?

Виявляється, це проблема. Якщо для вдосконалення правописних навичок можна скористатися безліччю орфографічних словників (щоправда, не всім їм, на жаль, можна довіряти) й академічним виданням «Українського правопису», то для вироблення належних вимовних норм такої літератури в достатній кількості нема. Уже давно стали бібліографічною рідкістю академічний словник-довідник «Українська літературна вимова і наголос» (К., 1973) та «Орфоепічний словник» за ред. М. Погрібного (К., 1984).

Звичайно, можна було б звернутися до новішого двотомного «Орфоепічного словника української мови» (К., 2001, 2003), однак у ньому є низка прикрих помилок, тож його допомога видається сумнівною. Чи не єдиною книгою, яка може порадувати в цьому контексті, є навчальний посібник Н. Плющ та В. Бондаренко «Сучасна українська мова. Орфоепія» (К., 2008). Однак і тут прикрість: тираж надто малий — 200 примірників, та й то для студентів вищих навчальних закладів.

Проблема ускладнюється ще й тим, що у школі фонетику й орфоепію вивчають надто недовго, фрагментарно і тільки в початкових класах (на рівні розрізнення понять *буква — звук*: букви пишемо і читаємо, а звуки вимовляємо і чуємо) та середніх (де викладають лише окремі орфоепічні правила). У випускних класах до фонетики здебільшого вже не повертаються. І що цікаво: ніхто не сумнівається, що для навчання правильної

вимови іноземної мови написання фонетичної транскрипції є обов'язковим, а от для української — навіщо? Читай як написано — і все буде правильно! Таке хибна думка призводить до типових мовленнєвих помилок, які, на жаль, можна почути й від деяких учителів навіть на уроках із мови, наприклад: *Діти, подивіться, на до**щці** написано…* (вживають [шц'] замість нормативного [с'ц']); *У кни**жці** прочитайте…* (вживають [жц'] замість нормативного [з'ц']).

Для уникнення помилок такого типу треба чітко розмежувати дві форми існування мови: усну й писемну.

Щоб усна мова була правильною, використовуємо орфоепічні (вимовні) правила. Щоб правильною була писемна мова (письмо), використовуємо правила орфографічні.

Є кілька моментів, на які треба зважати в усній мові, зокрема й при озвучуванні написаного тексту. Ось декілька порад, які допоможуть мовленню зазвучати мелодійно, повноголосо, справді по-українському:

1. Українська мова ніколи не «економить» на голосних звуках: наголошені у словах лунають чітко й повноголосо, ненаголошені — ледь слабше й трохи коротше, однак ніколи не зникають. Напр: *хата*, *голова*, *перепеленя*, *поперегороджувати.*

2. Ненаголошений [о] ніколи не змінюється на [а]: *молоток*, *сковорода*, *скоромовка.*

3. Українська мова уникає незручних для вимови нагромаджень приголосних, як наслідок — відбувається спрощення — послідовно у мовленні й частково на письмі: *пі**ст** — пі**сн**ий* (не вимовляймо [стн]), *ти**ждд**ень — ти**жне**вий* (не вимовляймо [ждн]), *ші**стс**от* — (не вимовляймо [стс], бо нормативно — [с:]).

4. Українська мова не любить оглушення, а тому в мовленні максимально зберігається голос, притаманний не лише голосним звукам, а й більшості приголосних, зокрема сонорним і дзвінким:

• сонорний (звучний) [в], якщо поєднується з наступним іншим приголосним або перебуває в кінці слова, обов'язково стає ще звучнішим і перетворюється на нескладотворчий [ў] (грубим порушенням цього правила є заміна [в] на [ф], що спостерігаємо як норму в російській мові): *Ки**їв*** (не вимовляймо

[йіф], бо нормативно — [йіў]), ***вт**оптати* (не вимовляймо [фт], бо нормативно — [ўт]), *любов* (не вимовляймо [оф], бо нормативно — [оў]);

• дзвінкі приголосні лишаються дзвінкими в кінці слова: *ніж* ([ж], а не [ш]), *гриб* ([б], а не [п]), *в'яз* ([з], а не [с]), *дід* ([д], а не [т]), *пиріг* ([г], а не [х]). Дзвінкими вони є й у середині слів на межі кореня й суфікса: *казка* ([з], а не [с]), *відпускати* ([д], а не [т]);

• посилення дзвінкості у вимові спостерігаємо при поєднанні глухого приголосного з дзвінким. Така сполука, де б вона не трапилася — в середині слова, на його початку чи й навіть на межі слів, — завжди стає дзвінкою: *лі**чб**а* ([дж͡б], а не [чб]), *вели**кд**ень* ([гд], а не [кд]), *фу**тб**ол* ([дб], а не [тб]), *е**кз**амен* ([гз], а не [кз]). Це правило поширюється навіть на рідковживані слова іншомовного походження, зокрема, на власні назви, наприклад: ***Тб**ілісі* ([дб], а не [тб]), ***Кз**ил-Орда* ([гз], а не [кз]);

• оглушення дзвінких приголосних на відміну від одзвінчення глухих має чіткі обмеження. Зокрема, тільки на початку слова префікс **з-** або прийменник **з** перед будь-яким глухим приголосним перетворюється на глухий: ***зс**унути* ([с:], а не [зс]), ***зц**іпити* ([с'ц'], а не [з'ц']), ***з к**авою* ([с͡к], а не [з͡к]), ***з т**обою* ([с͡т], а не [з͡т]). Частково таке оглушення закріплено на письмі перед літерами **к**, **п**, **т**, **ф**, **х**: ***с**казати*, ***с**питати*, ***с**тулити*, ***с**фотографувати*, ***с**хопити*, але: ***з** кавою*, ***з** тобою*;

• незначне оглушення дзвінких приголосних перед глухими може виявлятися у префіксах чи прийменниках **роз-**, **без-/без**, **через-/через**, **над-/над**, **під-/під**, **між-/між**, **об-/об** та ін., якщо корінь або наступне слово починається на глухий приголосний звук. При цьому нормативним є й повне збереження дзвінкості, напр.: *роз**п**итати* (вимовляймо [з^{с}п] і [зп]), *без**х**атченко* (вимовляймо [з^{с}х] і [зх]), *між т**р**авами* (вимовляймо [ж^{ш}͡т] і [ж͡т]), *об с**т**іл* (вимовляймо [б^{п}͡с'] і [**б** ͡с']) тощо.

5. Український шиплячий приголосний [ч], так само як і решта звуків такого самого способу творення ([ж], [ш], [дж͡]), у вимові завжди твердий: ***ча**шка* — [ча], ***чу**до* — [чу], ***че**сть* — [че], *то**чн**ий* — [чн], ***чи**щення* — [чи]. Однак під впливом російської мови часто можна почути м'яку вимову цього звука: ***ча**шка* — [ч'а], ***чу**до* — [ч'у], ***че**сть* — [ч'е], *то**чн**ий* — [ч'н],

чи**щення* [ч’и], що є грубим порушенням українських орфоепічних норм. Таким само порушенням є вимова подовженого м’якого [ш’:] замість нормативної звукосполуки [шч], наприклад: ***що (не вимовляймо [ш:’о], бо нормативно — [шч]), ***щу**ка* (не вимовляймо [ш:’у], бо нормативно — [шчу]), ***ще**дрий* (не вимовляймо [ш:’е], бо нормативно — [шче]).

Приголосний [ч] пом’якшується тільки перед [і]: *чітко, зачіпка, калачі*.

Усі згадані правила вимови, а ще й чимало інших чинників — лексичних, морфологічних, синтаксичних, стилістичних — працюють сукупно і допомагають зрозуміти зміст поняття «евфонія», тобто милозвучність. Означення *милозвучна*, *мелодійна* щодо української мови багато хто сприймає як звичні, часом навіть надокучливі епітети, як зразок розхвалювання українцями власної мови. Однак враження про українську мову як про милозвучну складається насамперед у носіїв інших мов, які чують її «збоку», порівнюючи зі своєю та іншими мовами. Цьому сприяє перевага у вимові голосового компонента над шумовим, що виявляється:

- у домінуванні відкритого складу над закритим;
- у збереженні голосних в ненаголошених позиціях;
- в уникненні складних для артикуляції нагромаджень приголосних;
- у послідовному й повному одзвінченні глухих приголосних перед дзвінкими та лише фрагментарному й неповному оглушенні дзвінких перед глухими;
- у перетворенні сонорних приголосних [в] та [й] на нескладотворчі звуки [ў] та [ĭ];
- у можливості (за потреби відповідного контексту) варіювання багатьох префіксів і прийменників (напр.: **над-/наді-**, **об-/обі-**, **під-/піді-**, **з/зі/із/зо**, **о/об**, **у/в/уві**), часток (**б/би**, **ж/же**), суфіксів (**-ти/-ть**), постфіксів (**-ся/-сь**) тощо.

Отже, справа не в суб’єктивному вихвалянні, а в тому успадкованому з прадавніх часів об’єктивному органічному вокалізмі, який притаманний нашій мові в усній формі її існування і який нам належить зберегти й передати майбутнім поколінням.